

SOMOGY MEGYE MÚLTJÁBÓL

2024

Levéltári évkönyv

53–54.

**SOMOGY MEGYE
MÚLTJÁBÓL**

Szerkeszti:

Récsei Balázs

Kaposvár, 2024

A kötet szerzői:

Bertalan Péter, Bognár Zoltán, Farkas Péter, Kanász Viktor,
Kapitány Orsolya, Kaposi Zoltán, Kiss Norbert Péter,
Kovács Dániel László, Lesz Éva, Nübl János, Récsei Balázs

Lektorok:

Birher Nándor (10.), Deák István (8.), Kiss Norbert Péter (7.),
Kövér György (4.), Polgár Tamás (2.), Récsei Balázs (3., 5., 9., 11.),
Szántó László (6.), Tusor Péter (1.)

Alapító szerkesztő:

Dr. Kanyar József

Olvasószerkesztő:
Kiss Norbert Péter

Műszaki szerkesztő:
Fejes László

A táblatervet készítette:
Szekeres Emil

HU ISSN 1419-8010

Felelős kiadó: Polgár Tamás, a Magyar Nemzeti Levéltár
Somogy Vármegyei Levéltárának igazgatója

Készült az OOK-Press nyomdában, Veszprém
www.ookpress.hu

Felelős vezető: Szathmáry Attila

Tartalomjegyzék

Kanász Viktor Somogyi iskolamesterek az 1770-es években.....	5
Kovács Dániel László Somogyi tisztújítások a táguló politikai nyilvánosság és közéleti részvétel időszakából. Karrierutak a vármegyei igazgatásban, 1806–1830.....	17
Kiss Norbert Péter A Svastics család és Szentgáloskér	53
Kaposi Zoltán A lengyeltóti hitbizományi uradalom gazdasági fejlődése (1874–1928).....	115
Nübl János Dr. Hegyi Árpád (1879–1963) élete és kora (Első rész).....	153
Récsei Balázs A kaposvári cserkészzet történetéből I. A kezdetek.....	185
Farkas Péter Egy rendvédelmi szervezet, a Vörös Őrség határvédelmi szerepe a Somogy Vármegyei Direktórium területén	207
Bognár Zoltán „Mennybemeneteli társaság”. A balatoni aknamentesítés története	219
Lesz Éva A Somogy megyei déli határsáv változásai, 1950–1968	243
Bertalan Péter Rendszerváltoztatás a nagypolitika „peremvidékén”.....	261
Kapitány Orsolya Takáts Gyula helye és szerepe a somogyi néprajzkutatásban	271
Rezümék	295
Függelék.....	301

SOMOGYI ISKOLAMESTEREK AZ 1770-ES ÉVEKBEN

KANÁSZ VIKTOR

Somogy vármegye újkori oktatástörténete régóta foglalkoztatja a kutatókat. Ennek köszönhetően az elmúlt fél évszázad során több fontos, a 18–19. századi iskolákról szóló tanulmány és könyv látott napvilágot. Ezek közül kiemelkedik a neves levéltár-igazgató, Kanyar József munkássága.¹ A kutatások során elsősorban a 19. századi vármegyei levéltári források kaptak különösen nagy hangsúlyt, míg a 18. századra vonatkozó egyházi levéltári iratanyagot jóval kevésbé hasznosították. Ugyanakkor érdemes és tanulságos a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltárban őrzött források bevonása, feldolgozása. Ennek érzékeltetésére egy konkrét iratanyag-nak, az 1778–1779-ben végzett egyházlátogatás jegyzőkönyve somogyi főesperességgel foglalkozó kötetének a helyi katolikus egyházi társadalom és felekezetszerveződés² különleges tagjainak számító iskolamesterek adatait mutatom be, ezzel jelezve az adott *canonica visitatio* kutatásában rejtlő távlatokat.³ Jelen esetben az iskolamesterek személyét: létszámukat, életkorukat, iskolázottságukat, a velük szemben támasztott elvárásokat elemzem, fizetésük, jövedelmük, birtokaik, valamint az iskolaépületek részletes bemutatására később kerül sor.⁴

Létszámok, életkorok, elnevezések és elvárások

Bajzáth József veszprémi megyéspüspök az 1777-es egyházmegye-átszervezések után döntött a püspökség teljes területét lefedő egyházlátogatás megtartásáról, amelynek keretében a veszprémi és a zalai főesperesség mellett a somogyit is felmérték.⁵ A részletes és

¹ Lásd: pl. Kanyar 1970; Kanyar 1980; Kanyar 1989.

² A korabeli konfesszionalizáció jellegéről, az oktatás szerepéről, valamint a vizsgálati lehetőségekről: Tusor 2008; Forgó 2014; Reinhard 2017; Gárdonyi 2019.

³ Jelen írásom a 2022. máj. 24-én a XLII. Somogyi Levéltári Napon elhangzott előadásom írott változata, amely a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár tanulmánykötetében megjelenő Iskolamesterek a veszprémi egyházmegyében az 1778–1779-es *canonica visitatio* tükrében című tanulmányom eredményei alapján készült.

⁴ Az iskolákkal és az iskolamesteri lakkal kapcsolatban például fontos adatokat oszt meg a vizitáció: a legtöbb esetben megtudjuk, hogy miből – általában fából – épült, hány szobából áll és milyen állapotban van az adott épület. A hiányosságokat is feltüntették, sok helyen feljegyezték, hogy az épület romos állapotban állt. A kutatás hasonlóan izgalmas területe lehet részletesen megvizsgálni, hogy milyen volt az iskolamesterek fluktuációja, mennyire volt jellemző rájuk a vándorlás. E vizsgálathoz kitűnő lehetőséget nyújtanak a már részben kiadott és elemzett, korabeli Zala és Somogy vármegyei források. Ezeket összevetve már most levonható az a következtetés, hogy bár több, évek óta egy helyen működő iskolamestert találunk, meglepően magas azok száma, akik 1770-ben, 1777-ben vagy 1778-ban (esetleg mindhárom évben) máshol működtek. Kotnyek 1978, 32–39.; Kanyar 1989; Ördög 1991. Vö. Somogyban ebben az évtizedben négy összeírás is készült: 1770-ben, 1773-ban, 1774-ben, 1777-ben. Kanyar 1970, 165.; Kanyar 1980, 116–117.; Schablauer 1983, 270–271.; a református forrásokról: Szatmári 2017.

⁵ A vizitációk három kötetbe (a három főesperesség: Zala, Somogy és Veszprém külön-külön) rendezve maradtak fenn a Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár gyűjteményében (I.1.8. vol. 12–14. – *Visitaciones canonicae, Visitatio canonica archidiaconatus Wespriensis, Simeghiensis, Szaladiensis*). A zalai és a veszprémi kötet már megjelent

felettből informatív összeírás során az egyházmegye személyi állományát is értékelték, különösképpen a plébánosok és az iskolamesterek személye.⁶ Utóbbiakról egy kérdőív alapján állították össze a kimutatást.⁷ A kérdések a következőkre tértek ki: az iskolamester neve, kora, tanulmányai, illetve a vallása, továbbá a hitvallás letétele, a katolikus szertartások és rítusok ismerete, a kötelességei ellátása, az éneklésben és az ifjak oktatásában való szorgalma, a jelleme, az ívashoz és vitatkozáshoz való hozzáállása, esetleges egyéb vétsége, a harangozás ellátása, a plébánossal való kapcsolata, jövedelmei (szántóföld, termények, készpénz stb.) részletezése, s végül a plébánia és az iskola épületének állapota.

E kérdések jól mutatják, mi érdekelte az egyházmegye vezetését, mire helyeztek különösen hangsúlyt. Láthatjuk, az iskolamester elsősorban kántori, tanítói és harangozói feladatokat látott el, melyből – a kevés kereset miatt – általában csak nehezen tudott megélni.⁸ A korszakban többször előfordult, hogy az iskolamester – ideális esetben írástudó lévén – a jegyzői (*notarius*) munkakört is betöltötte. Bár valószínűleg több eset is lehetett, de a vizitációban alig találunk erről árulkodó bejegyzést.⁹

A vizitáció kitüntetett szerepet tulajdonított az iskolamestereknek, ugyanis rajtuk kívül csak a plébánosokról kért ennyi adatot.¹⁰ Az információsort már az egyházlátogatás előtt összeállíthatták. A legtöbb esetben minden rovatot kitöltöttek, viszont sok olyan személlyel találkoztunk, akiknél hiányzik az életkora vagy az iskolázottsága, s van, ahol az iskolamester neve is. Emellett nem kérdezett rá a vizitáció, hogy honnan származik, hol tanult, valamint mióta látja el a feladatát az egyes iskolamester. Mindazonáltal a feljegyzett információk nagy száma így is elégséges ahhoz, hogy áttekintsük e társadalmi réteg helyzetét és jellegzetességeit a korabeli somogyi főesperességben.

A néhol tanítónak vagy iskolamesternek hívott iskolamestereket latinul is többféleképpen nevezték, a vizitáció elsősorban a *scholae magister* elnevezést használja, emellett pedig szinonimaként gyakran megjelenik a *ludirector* és a *ludimagister* kifejezés is. Eme elnevezéseket a 17.¹¹ és a 19.¹² században is egyazon jelentéssel használták felekezettől függetlenül a katolikus és a protestáns egyházakban.

(lásd: CVV, CVZ), a somogyi pedig a közeljövőben fog napvilágot látni.

⁶ Az iskolamesterek nevei kapcsán a vezetékneveket a vizitációban szereplő írásmóddal betűhíven, a keresztnéveket pedig a tipikusan német nevek kivételével magyarul adom meg. Az iskolamesterek más felekezetek vizitációiban is fontos helyen szerepelnek. Pl. Dienes 2008, 6.

⁷ A három vizitációs kötet elején, oldalszámozás nélküli lévő kérdőpontokból a *De scholae rectore, ejus obligatione et provenitibus* című fejezet kérdőpontjai.

⁸ Az 1714-es pécsi zsinat így írt az iskolamesterekről: „Ipsius est docere pueros sepelire cum parocho, in templo canere et reliqua eiusmodi magistris consueta peragere et exsequi.” Petrovich 1972, 157. A jövedelmükről: Kanyar 1989, 33–36., 60–61.

⁹ Kanyar 1980, 74., 125.; Hajdu 1986, 160.; Kanyar 1989, 35., 57.; Tóth 1996, 9.; Kelemen 2022, 256.

¹⁰ A bábák és a sírásók esetében még a neveket sem tüntették fel.

¹¹ A Pázmány Péter által elrendelt vizitáció sem tett különbséget a két elnevezés között: „Ludimagister sive Rector”. Beke 1994, 184. Továbbá az 1714-es pécsi zsinat a kántor kifejezéssel is párhuzamot vont: „Ludimagister seu Cantor”. Petrovich 1972, 157. Az esztergomi egyházmegyében pedig több esetben az orgonista kifejezés mellett szerepelteti, míg a korábbi veszprémi vizitációk a harangozóval együtt használják („Ludimagister simul et campanator”, „Ludimagister et campanator insimul”). Tomisa 1997, 79., 115., 171.; Pfeiffer 1947, 95., 100., 108.

¹² Gondoljunk csak a Lúdas Matyi nevezetes pár sorára, amikor is Döbrögi „Még a Ludimagistert is ki akarta tsapatni, a Jóságából; de az azt ígerte, hogy inkább, Rectornak hívhatja magát ’s minden követőit.” Fazekas 1817, 14–15.; továbbá Petrovich 1972, 157.

A vizitáció a korabeli veszprémi püspökség keretein belül 331 iskolamester adatait, tevékenységét, körülményeit stb. tartalmazza, közülük 104 a somogyi főesperességben szolgált.¹³ Az iskolamesterek átlagéletkora az egész egyházmegyére vonatkoztatva 38,77 év volt.¹⁴ A somogyiban 38,51, s a többi főesperességben sem találunk komoly eltérést.¹⁵ Az egyházmegye legidősebb és egyik legfiatalabb iskolamestere is Somogyban szolgált. A legéltesebb korú a Bonnyán tevékenykedő, 85 éves Farkas András volt.¹⁶ A kaposfüredi Nagy Igánc, valamint a pusztakorpádi (a 19. század közepe után Kiskorpád) Klaszovics István pedig mindössze 20. életévüket számlálták ekkor.¹⁷ A túl magas életkor több esetben okozott problémákat, legfőképpen az éneklés terén, viszont pozitív példákat is találunk: a 68 éves zicsi Stor János például kora ellenére elfogadhatóan énekelt, valamint szorgalmas volt a tanításban és példás életet élt.¹⁸

Kántorkodás, harangozás és a szertartások ismerete

A kántori feladatok megfelelő ellátására különösen nagy hangsúlyt fektettek. Ez elsősorban a szentmisén és a különböző szertartások (például temetés, keresztelés, esküvő) során való éneklést, valamint a rózsafüzér imádkozását jelentette,¹⁹ s különös figyelemmel kísérték az ezzel kapcsolatos anomáliákat. Az ádándi *rector*, Sümegi József például a hangja gyengesége miatt énekelt rosszul.²⁰ A 85 éves Farkas András bonnyai iskolamesternek bár a tanítással nem voltak problémái, de kora miatt már nehezen tudott énekelni.²¹ Szenyéren és Szakácsiban még komolyabb problémával találkozott a vizitátor: a két ottani iskolamester, Szalai Ferenc és Zombori József annyira rosszul énekelt, hogy az inkább nevetésre, mintsem áhítatra gerjesztette a híveket.²² Olyan esetről is tudunk, ami nem fizikális problémával függött össze: Horváth László csepelyi iskolamesternek képzettségi hiányosságai adódtak, ugyanis csak a temetési énekekben volt gyakorlata.²³ Végül arra is találunk példát, mit lehetett tenni ilyen típusú probléma esetén: mivel Pap István 57 éves szemesi (Szemes 1908-tól Faluszemes)

¹³ Somogyban egy 1772-es összeírás szerint 147 iskolamester működött, s közülük 115 volt katolikus, 1777-ben pedig 157-ből 119. Kanyar 1970, 167.; Kanyar 1989, 56–57. 1778-ban 238 iskolamester élt-Vas vármegyében Tóth 1996, 14., 19. Jelen vizitáció során azt is figyelembe kell venni, hogy a vármegyék és a főesperességek területei nem fedték le egymást, Somogy esetében ez is magyarázhatja a vármegyei és az egyházmegyei összeírások eltérő számaát.

¹⁴ A számításba minden olyan iskolamestert belevettem, akinek fel volt tüntetve az életkora. Több esetben a *circiter* jelzővel jelölték, hogy az adott személy életkora nem biztos. Ezeket az eseteket nem hagytam ki, hanem a megadott életkorral úgy számoltam, mintha biztos lenne az adat. A somogyi főesperességben egy olyan személy található, akinek az életkoránál a *circiter* szerepel.

¹⁵ E szám azért is meglepő, mert Schablauer számításai szerint Somogyban ekkor a katolikus iskolamesterek 50%-a 24 év alattiakból állt. Schablauer 1983, 264. Lásd még: Kanyar 1970, 171.; Hermann 1947, 159.

¹⁶ Kora már rányomta a bélyegét a munkájára: „in cantu ob senium deficit, in puerorum instructione autem bonus est, senecta ejus a probitate vitae comendatur”. CVS 168.

¹⁷ CVS 227., 256.

¹⁸ CVS 83.

¹⁹ Tóth 1996, 11.; Schablauer 1983, 266. Az éneklésért meghatározott stóladíjban részesült, amit részletesen feltüntettek minden iskolamester esetében.

²⁰ „ob vocis debilitatem cantor est exiguus”. CVS 17.

²¹ „in cantu ob senium deficit, in puerorum instructione autem bonus est, senecta ejus a probitate vitae comendatur”. CVS 168.

²² Szenyéren: „cantare autem ad risum potius, quam pietatem excitandam potest”, Szakácsiban: „quantum ad cantum, is tam crudus est, ut saepe risum in templo excitet, et pietatem populi inturbet”. CVS 389., 391.

²³ „cantor est commodus, sed exercitium cantus nullum extra casum sepulturae habet”. CVS 94.

iskolamester nem ismerte az egyházi szertartásokat, az éneklésben besegítettek neki a szomszédos települések iskolamesterei.²⁴

A somogyi iskolamesterek túlnyomó többségének feladatai között megtalálható a reggeli, déli és esti, valamint a vihar elleni harangozás, amelyet többségük minden körülmények között elvégzett. Kivétel ez esetben is akadt: Zákányban a harangozást egy helyi paraszt látta el, mivel nem volt iskolamester a településen.²⁵ Meg kell jegyezni, hogy elsősorban a somogyi főesperesség területén több helyen, például Nagyatádon, Taranyban, Babócsán, Vízváron, Berzencén és Segesden (azaz a korabeli Felsősegesden) találunk az iskolamester mellett külön harangozót is, így evidens módon ő látta el a fentebbi feladatokat.²⁶

A somogyi főesperesség iskolamesterei közül a hitvallást szinte mindenki letette.²⁷ A különböző szertartások ismerete kapcsán is pozitív az összkép,²⁸ ugyanakkor sok esetben találkozunk hiányosságokkal. Horváth László csepelyi iskolamesterről például feljegyezték, hogy bár jól kántorkodott, de a temetési szertartáson kívül másban nem volt jártas.²⁹

A katedra két oldalán: iskolázottság és tanítás

A vizitáció a legtöbb esetben gondosan feljegyezte a scholae magister iskolázottságát is. Bár nem tudjuk tökéletesen rekonstruálni a viszonyokat, azonban az adatok nagy száma lehetőséget biztosít számunkra bizonyos következtetések levonására.³⁰ Mindebből kitűnik, hogy több iskolamester csak elemi iskolába járt, s a gimnáziumban tanultak sem feltétlenül végeztek el az összes osztályt.³¹ Rhetorból volt a legtöbb a főesperességben, őket pedig a syntaxis-ták, majd pedig a poetisták és a grammatisták követték.³²

²⁴ „ritus et caerimonias ecclesiae ignorat, in juventutis tamen institutione officio suo debite satisfacit. In cantu autem alii ludimagistri vicini illum supportant”. CVS 102–103.

²⁵ Ennek az lehetett az oka, hogy se házat, sem pedig jövedelmet nem biztosítottak számára. „Ludimagister non habetur, cum nec domus, ubi habitet, neque ulli proventus, e quibus vivere possit, habeantur, pulsum in omnibus temporum circumstantiis perficit unus e rusticis Adamus Trsztnyák, qui pro fatigiis suis habet a quavis domo cruc. 3.” CVS 349.

²⁶ „Pulsandi obligatio incumbit campanatori ad hoc constituto, qui etiam obligationi pro contento omnium satisfacit.” CVS 304–305. „Pulsus vespertinus et meridianus, aliisque consueti campanatori incumbunt, qui etiam obligationi suae ad contentum omnium satisfacit.” CVS 313. „Pulsus in omnibus temporum circumstantiis non ludirectori, sed campanatori incumbit, qui obligationi suae pro voto parochianorum satisfacit.” CVS 320. valamint Ua. 330., 336–337., Segesden: „Pulsus omnis campanatori incumbit, qui cum fundum domum, et focum non habeat, parum est sollicitus, ut votis ac desiderio parochianorum respondeat.” CVS 379. Vö. Hermann 1947, 160–161.; Kanyar 1970, 173–174.; Kanyar 1980, 73.

²⁷ Kivételnek számított a 32 éves iharosi Huszti János, valamint a 34 éves tapsonyi Posgai Imre. CVS 358., 387.

²⁸ Általában: „ritus et caerimonias ecclesiae commode scit/novit”.

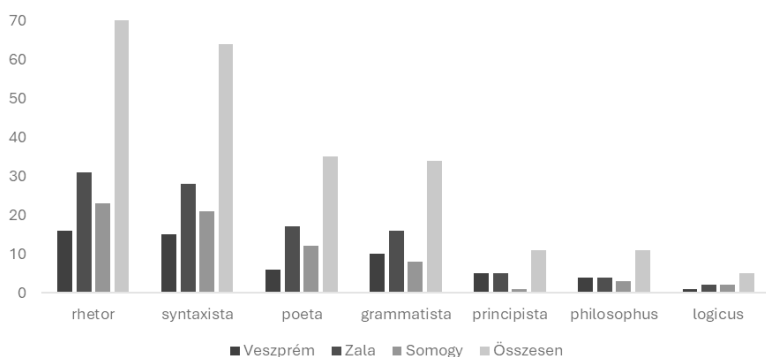
²⁹ CVS 94.

³⁰ Az oszlopdiagramnál a hét leggyakoribb esetet tüntettem fel. A kördiagrammok esetében a főesperességeknél csak azokat a kategóriákat adtam meg, amelyekből az adott főesperességben minimum két személyt találtam, az egyéb kategóriába pedig azokat a személyeket számoltam, akikről feljegyezték az edukációjukat, azonban egyedül róluk adták meg az adott iskolázottsági fokot. A püspökség áttekintő diagramján azokat az iskolázottsági mutatókat vettem figyelembe s jelöltem, amelyek legalább három személynél előfordultak. Ebből következően a diagramok elsősorban az egyes iskolázottsági kategóriák egymáshoz való arányát szemléltetik.

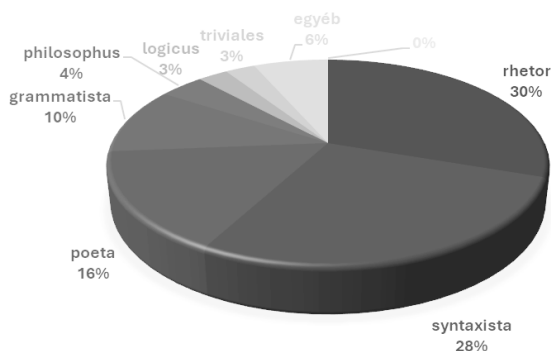
³¹ A korszakban eltérő osztálybeosztással zajlott a középszintű oktatás. A jezsuita gimnáziumokban például öt gimnáziumi évfolyamot különböztettek meg: a grammatika három évfolyamát (*principia*, *grammatica*, *syntaxis*) és a *humaniora* két évfolyamát (*poetica*, *rhetorica*), a gimnázium elkezdéséhez esetlegesen szükséges felkészítő osztály pedig *maior* és *minor parvista* volt. Fazekas–Kádár–Kökényesi 2021, 14.

³² A három főesperesség iskolamesterei között pedig nem látszik markáns iskolázottsági különbség. Mindez annak tükrében is érdekes, hogy az eddigi kutatások szerint a korabeli Somogyban az országos átlaghoz képest is alulis-

Az egyházmegye iskolamestereinek iskolázottsága

A somogyi főesperesség iskolamestereinek iskolázottsága

Olyan személyekről is tudunk, akikről a vizitáció feljegyezte, hogy nem jártak iskolába.³³ Besenyei János gamási iskolamester is csak írni és olvasni tudott, valamint számtanból is csak a legalapvetőbb ismeretekkel rendelkezett.³⁴ Ugyanakkor az iskolázottság sem garantálta a megfelelő tudást: Nagy László nagyberényi mester például hiába végezte el a *grammatica* osztályt, a latintudása így sem volt alkalmas az elvárt feladatok ellátására.³⁵ Molnár István túri iskolamester is hiába járt a *grammatica* osztályba, a tudása elégtelennek bizonyult.³⁶

Az iskolamesterektől elvárták, hogy a magyar mellett latinul is valamennyire értsenek. Erre a latin nyelv esetleges oktatása mellett az egyházi ceremóniák, énekek megfelelő kísérése, vezetése miatt volt szükség. Így valószínűleg az egyházi latin kifejezések ismeretét, valamint a *conjugatio* és *declinatio* értő művelését várták el a mesterektől. E tudást azonban nem minden

koláztak voltak a tanítók. Schablauer 1983, 272.; Kanyar 1980, 73. A pár évtizeddel későbbi állapotokról: Hermann 1947, 159–160.

³³ Pl. a szuloki Joannes Kreneser „studii nullius”. CVS 292., a kercseligeti Philippus Klueber „studia nulla absolvit”. CVS 211.

³⁴ „ultra scribendi et legendi peritiam, et primarum arithmeticae specierum cognitionem, doctrinam nullam habet, ritus et caerimonias ecclesiae, quantum ad ejus officium requiritur, scit, munere suo tam in cantu, quam puerorum institutione bene fungitur”. CVS 94.

³⁵ „absolvit gramaticam tantum, ideo Latinus exiguus”. CVS 25.

³⁶ „grammaticae studuit, scientiae exiguae est”. CVS 116.

iskolamester tudta megfelelően elsajátítani, Somogyban is előfordult, hogy egy-egy *scholae rector* csak magyarul és/vagy németül írt és olvasott. Zombori József szakácsi iskolamester nem hogy latinul, de magyarul sem tudott írni.³⁷ Farkas Gábor látrányi iskolamester csak anyanyelvén írt és olvasott, az ő esetében mindez azzal is indokolható, hogy csak elemi iskolába járt.³⁸

A vizitáció kitért arra is, hogy milyen minőségű és határfokú oktatás folyt az iskola falai között. Bár a legtöbb esetben az elvárások szerint zajlott a tanítás, mindazonáltal sokszor találkoztunk kisebb-nagyobb anomáliákkal, amelyek jól megvilágítják, hogy milyen problémák adódtak az iskolamester, a közösség és a diákok oldaláról. Az iskolamesterek nyelvi kompetenciáinak és edukációjuknak hiányára konkrét példákat is találunk: a Bószénfán dolgozó iskolamester, Joannes Röttl csak írni és olvasni tudott,³⁹ hasonlóan Toth Pál is, de róla feljegyezték, hogy mindez elégségesnek bizonyult.⁴⁰ Mindez azt is bizonyítja, hogy az elvárások nem feltétlenül voltak magasak. Előfordult, hogy a felmerülő hiányosságokat nem tudta orvosolni a közösség, mondhatni humán erőforrás-hiánnyal küzdött, ugyanis nem lehetett megfelelő személyt találni a posztra: Szántó József mester Kőröshegyen például jó életet élt, rendesen harangozott, de a tudományban annyira járatlan volt, hogy még olvasni sem tudott, viszont jobbat nem találtak.⁴¹

A másik problémakört a mester lustasága jelentette. A gyermekek nevelését elhanyagoló ihárosi (1908-tól Iharos) Huszti Jánosra a plébánosnak kellett figyelnie, míg a babócsai Járossy Jánosnak ugyanezért már az elbocsajtása is felmerült.⁴² Bizonyos esetekben a mester erkölceit kárhoztatták.⁴³ Néha pedig az élemedett kor vagy bizonyos betegség okozott problémát. A Szenyéren tanító 45 éves Szalai Ferenc például a kézremegése miatt nem tudott írni.⁴⁴ Előfordult, hogy nem az iskolamester, hanem a szülők miatt alakult ki konfliktus, például azért, mert a szülők nem küldték el a gyerekeket tanulni. Mindez a plébánosok minden igyekezete ellenére nem számított egyedi esetnek, hasonlóval találkozunk Sávolyon⁴⁵, Csepelyen⁴⁶. Ádándon⁴⁷ és Szenyéren⁴⁸ is. Ennek hátterében vagy az állhatott, hogy a gyermekeket inkább dolgozni vitték,

³⁷ „nec tamen Hungarico caractere, minus Latino scribere novit”. CVS 391.

³⁸ „ultra elementarem scholam non studuit, unde solum Hungarico idiomate legere, et scribere novit”. CVS 111.

³⁹ „ultra legendi et scribendi peritiam doctrinam nullam habet, requisitam tamen pro loci qualitate doctrinam habet”. CVS 235.

⁴⁰ „studia nulla absolvit, neque amplius, quam legere et scribere didicit, haec legendi et scribendi peritia sufficiens est pro ejus munere doctrina, qua etiam tum in cantu, tum in puerorum institutione officio suo satisfacit”. CVS 237. Továbbá Bosnyák István fiadi iskolamesterről azt jegyezték fel, hogy „primis tantum literarum principiis imbutus est”. CVS 171. A vizitáció az oktatott tantárgyakra nem tért ki, az esetleges anomáliákat jegyezte fel csupán. A korabeli tananyagról ugyanakkor alapos ismereteink vannak, pl. Kanyar 1989, 31–33.

⁴¹ „rudis est adeo, ut nec legere, at pro loco hoc melior inveniri non potest”. CVS 70.

⁴² CVS 320. Vö. Merényi 1939, 74.; Koós 1996, 52–53.; Hegyi 2022, 255–256.

⁴³ Például Gál Ferenc 64 éves polányi iskolamester esetében. „eique pro ratione aetatis tam in cantu, quam in puerorum instructione satisfacit. Mores ejus emendationem requirebant, et correcti etiam sunt”. CVS 154.

⁴⁴ „ob tremulam nec bene scribere”. CVS 389. Vö. Gözsy 2016, 39.

⁴⁵ „instructionem autem puerorum specimen dare exiguum potuit, cum parentes disponi non possint, ut proles suas mittant ad scholam instituendas, morum satis bonorum esse videtur, huc usque vitio alicui deditus esse observatus non est”. CVS 404.

⁴⁶ „diligentiam in instruendis pueris hactenus ostendere non potuit, cum parentes proles suas ad scholas mittere renuant”. CVS 94.

⁴⁷ „In instructione puerorum industriam ostendere non adeo potuit, cum parentes incolae loci hujus, proles suas non curent instrui, quamvis, ut eas ad scholas dent variis modis per parochum incitentur et stimulentur.” CVS 17.

⁴⁸ „in puerorum institutione nulla industriae suae specimina dare potest, cum parentes nullo modo disponibles sint, ut proles suas ad scholas mittant instituendas”. CVS 389. Vö. Kanyar 1980, 71–72., 119–120.; Kanyar 1989, 29–31.,

mintsem taníttatni, vagy pedig magával az iskolamesterrel akadtak gondok. Világosan látszik, hogy az iskolamester alkalmatlanságához és új iskolamester kereséséhez bőven elégnek bizonyult, ha az nem tudta az oktatási feladatokat megfelelően ellátni. Előfordult, hogy az iskolaépület állapota nem tette lehetővé benne a tanítást. Ilyen eset állt fenn Nagyatádon, ahol Josephus Korber hiába volt alkalmas a tanításra, az iskolaépület olyan rossz állapotban volt, hogy nem folyhatott benne oktatás.⁴⁹

Összességében azt láthatjuk, hogy az iskolamesterek számára a tanítás kiemelten fontos feladatnak számított, s a vizitáció során kendőzetlenül feljegyezték az anomáliákat, s amennyiben egy iskolamester nem tudta megfelelően ellátni az oktatási feladatait, egy alkalmasabb személyt kellett keresni helyette.⁵⁰

Bor, dohány, hiányzás

A vizitáció szerint a legtöbb iskolamesternél nem okozott problémát az alkohol, gyakran kiemeli a vizitáció a *scholae rectorok* békés és józan természetét. Voltak ugyanakkor olyan mesterek is, akik viselkedése megbotránkozást keltett a közösségben. Jó példa erre a csákványi Rakics István, aki nem tanított megfelelően, s csak ritkán volt józan.⁵¹ E jelenséget, ha tömeges méreteket nem is öltött, de egyedi, kivételes esetnek sem nevezhetjük. A mértéktelen alkoholfogyasztás több esetben együtt járt meg nem nevezett botrányokkal. Érdeemes végül megjegyezni, hogy a bor mértéktelen fogyasztása nem csak a veszprémi egyházmegyében okozott gondot e társadalmi réteg esetében, hanem országos jelenséggel van dolgunk.⁵² Végül még egy probléma felmerült az iskolamesterek jellemével, moráljával kapcsolatban, ez pedig a plébánossal és/vagy a közösséggel való viszálkodás.⁵³

E tudás- és jellembeli defektusok általában az iskolamester elbocsájtásának lehetőségét is magukban hordozták. Különleges esetnek számított a 34 éves tapsonyi iskolamester, Posgai Imréc, aki bár jól énekelt, de hanyagnak bizonyult az ifjúság nevelésében, emellett, bár nem volt részeges, s nem is veszekedett a házán kívül, de a feleségével folyamatosan perlekedtek. Ezen kívül volt egy – a közösség számára megbotránkoztató – hibája: a falusiak számára

54–55.; Dénesi 2006, 91–92. Mindez országos jelenségnek számított: például a század első felében a pécsi egyházmegyében, valamint Erdélyben a reformátusoknál is ugyanúgy előfordult, hogy a szülők nem jártatták iskolába a gyerekeket. Merényi 1939, 65.; Gözsy–Varga 2009, 41., 145.; Szatmári 2017, 395.

⁴⁹ „Tam in cantu, quam juvenutis institutione satisfaciendi idoneus, sed ob defectum domus scholaris instruere pueros non potest, morum est bonorum.” CVS 303–305.

⁵⁰ Mindez nem egyezik Tóth István György sokak által ismert megállapításaival (miszerint fő feladatuk nem az iskolai tanítás, hanem a kántor teendőinek ellátása volt – Tóth 1996, 12.), ugyanis sokkal inkább azt láthatjuk, hogy a veszprémi egyházmegyében az iskolamesterek feladatai közül a tanítás a kántorkodással közel megegyező hangsúlyt és figyelmet kapott. Erre Dénesi Tamás is felfigyelt. Dénesi 2006, 90.

⁵¹ „non vero quoad puerorum institutionem, raro sobrius, quem iccirco nisi se emendaverit, loco et officio privabit parochus”. CVS 372.

⁵² Az iskolamester iszákossága évszázadtól és régiótól függetlenül probléma volt, a nyugat-magyarországi katolikusoknál és az erdélyi protestánsoknál is. Vö. Kanyar 1980, 75.; Kelemen 2022, 261.

⁵³ Horváth József karádi iskolamesterről például feljegyezték, hogy könnyen viszálkodó volt, s ellenállt a plébánosának. „Parocho principali suo renitens, est inobediens, et ad contentiones facilis, imo nimis quam propensus, fratero indiget, alio vitio laborare observatus non est, cujus loco, si se non emendaverit, alter assumendus veniet.” CVS 92. Vö. Schablauer 1983, 268–269.; Meszlényi 1941, 136.; Hegyi 2022, 328.

szokatlan módon dohányzott, hozzá még az iskolában, tanítás közben is, ami a vizitáció szerint ellenszenvet váltott ki. Ennek hatására a jegyzőkönyv kijelentette, hogy amennyiben nem változtat a viselkedésén, el fogják távolítani az állásából.⁵⁴

Előfordultak olyan esetek, amikor az iskolamester hozzáértését, szakértelmét nem tudták még megfigyelni, így arról nem alkothattak véleményt. Jó példa erre a csak nemrég érkezett berzencei Szabó Balázs, akiről a plébános nem tudott még informálódni.⁵⁵ Számptalan esetben – elsősorban a filiákon – előfordult, hogy anyagi vagy személyi problémák miatt nem működött helyben iskolamester.⁵⁶ Ilyen esetben általában a szomszédos községekből jött el szükség esetén a helyi *scholae rector*. Legtöbbször az anyaegyházról, azonban a szomszédos filiáról is érkezhettek segítség.

Előfordult, hogy a közösség a tagjai közül választott alkalmas személyt. Így például a ladi Pék Máté vargaként látta el az iskolamesteri feladatokat, amelyre többé-kevésbé alkalmasnak is bizonyult, ugyanis jól tudott írni és olvasni.⁵⁷ Ismerünk a vizitációból egy olyan különleges esetet is, amelyben a helyi katolikus gyülekezet a felekezeti ellentétek miatt nem tudott iskolamestert felfogadni: Megyerben (1908Koppánymegyében azért nem volt iskolamester, mert a protestánsok nem engedték újat alkalmazni.⁵⁸ Ez minden bizonnyal a reformátusokra vonatkozott, akik jelentős többségben voltak a településen.⁵⁹

Bizonyos esetekben nem a *rector* személye, nem is más felekezet hozzáállása, hanem az iskolaépülettel kapcsolatos problémák miatt nem találtak iskolamestert. Ennek eklatáns példája Som falu, ahol azért nem működött *magister*, mert az iskolamesteri épület romos volt, s nem is lehetett megfelelő személyt találni e hivatásra, így nem tanította senki sem a gyerekeket. A vizitáció szerint a hívek, felismervén a helyzet tarthatatlanságát, elhatározták az épület rendbételét.⁶⁰

Összegzés

Az 1770-es évek somogyi iskolamestereinek társadalma különösen színes volt: tanult, latinul is értő tanítót, valamint magyarul írni sem tudó *magistert* is találunk köztük. Jelen írás arra hívja fel a figyelmet, hogy a katolikus egyház – ezen belül is a veszprémi püspökség –, valamint a helyi, somogyi közösségek részéről milyen sokrétű elvárások fogalmazódtak

⁵⁴ „officio suo in cantu commode, at in juventutis institutione negligenter fungitur, mores quod attinet ebriosus non est, nec extra domum suam contentiosus, verum cum uxore sua pene perpetuo rixatur, vitium in eo est inolita fumigandi consuetudo, per quam et tenellis dum eorum lectiones excipit, molestias non leves creat. In his nisi seme emendaverit in munere ludimagistri non tolleretur.” CVS 387.

⁵⁵ „morum in quantum aliquot mensium spatio nosci potuit, est bonorum”. CVS 336–337.

⁵⁶ Vö. Merényi 1939, 69., 83.; Schablauer 1983, 267.; Kanyar 1989, 29–30.

⁵⁷ „scribere et legere bene scit”. CVS 283.

⁵⁸ „Ludi rector nullus datur, et ob acatholicorum renitentiam hucusque nec introduci potuit.” CVS 57.

⁵⁹ „In filiali Megyer catholici confessionis capaces 80, incapaces 22, Augustanae confessionis 39 capaces, incapaces 19, Helveticae confessionis 205 capaces, incapaces 47.” CVS 58.

⁶⁰ „Ludimagister ex eo, quod tota pro ejus habitatione serviens domus ruinata sit, nullus est, sed neque haberi potest vir ejusmodi, qui nomen ludirectoris ex vero mereatur. Nemo datur, qui parvulos instruat, sub sacro populo praecinat, vel praeoret, funus cum parcho comitetur. Unde ut remedium malo ponatur efficac, filialis hujus incolae omni meliori modo admoniti agnoverunt defectus turpitudinem, indeque confusi ultro semet obligarunt mox aedificandae pro ludimagistro domui manus operasque se admoturos ita, ut intra paucorum dierum spatium exurgat, ludimagisterque introduci valeat.” CVS 27. Vö. Merényi 1939. 73., 75.

meg az iskolamesterekkel szemben a korban, ezeknek pedig hogyan tudtak – vagy próbáltak – megfelelni a *magisterek*. Ennek kapcsán láthatóvá válik, hogy három fő feladattal – tanítás, kántorkodás és harangozás – bírtak. Mindezek kapcsán elvárták tőlük, hogy megfelelő edukációval bírva, szorgalmasan intézzék oktatói feladataikat, a szertartások megfelelő ismerete mellett el tudják látni kántori és harangozó teendőiket, tegyék le a hitvallást, s mindközben erkölcsös életet élve, a plébánossal jó viszonyt tartva ne okozzanak botrányt a helyi közösségekben. Utóbbi elkerülését elsősorban az alkohol mértékletes fogyasztásában látták.

Jelen tanulmány végül megcáfolja azt a régóta hangoztatott nézetet, hogy a korszakban az iskolamesterek fő feladata nem az oktatás, hanem a kántor teendőinek ellátása volt, ugyanis a veszprémi egyházmegyében, s ezen belül a somogyi főesperességben az iskolamesterek feladatai közül a tanítás a kántorkodással közel megegyező hangsúlyt és figyelmet kapott.

Bibliográfia

Levéltári forrás

CVS = Veszprémi Főegyházmegyei Levéltár I.01.08. Visitaciones canonicae, Visitatio canonica archidiaconatus Simighiensis. (13. kötet)

Kiadott források

Beke 1994 = Beke Margit: Pázmány Péter egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1616–1637. (Strigonium Antiquum 3.) Bp., 1994.

CVV = A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. II. Veszprém megye. (A veszprémi egyházmegye múltjából 37.) Közreadja és bevez. írta Kanász Viktor, Veszprém, 2021.

CVZ = A veszprémi egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1778–1779. I. Zala megye. (A veszprémi egyházmegye múltjából 35.) Közreadja és bevez. írta Kanász Viktor, Veszprém, 2020.

Dienes 2008 = Zempléni vizitációk 1629–1671. Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései. Szerk. Dienes Dénes. Sárospatak, 2008. (Acta Patakina 21.)

Hegyi 2022 = Összeírások és egyházlátogatások a Békési Református Egyházmegyében 1721 és 1820 (1831) között. Szerk. és bevez. írta Hegyi Ádám, Debrecen, 2022.

Merényi 1939 = Merényi Ferenc: Domsics Mátyás egyházlátogatása (Canonica Visitatio) Baranyában 1729-ben. Pécs, 1939.

Meszlényi 1941 = Meszlényi Antal: Gróf Zichy Domonkos veszprémi püspök (1842–1849) egyházlátogatása 1845–1846-ban. Veszprém, 1941. (Veszprémi egyházmegye múltjából 7.)

Ördög 1991 = Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I–II. Bp.–Zalaegerszeg, 1991.

Pfeiffer 1947 = Pfeiffer János: A veszprémi egyházmegye legrégebbi egyházlátogatásai (1554–1760). Veszprém, 1947.

Tomisa 1997 = *Visitatio Ecclesiae*. Egyházlátogatási jegyzőkönyvek Batthyány József esztergomi érsek idejéből 1776–1779. Vál., sajt. alá rend., bevez. írta Tomisa Ilona. Bp., 1997.

Szakirodalom

Dénesi 2006 = Dénesi Tamás: Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében. Bp., 2006. [Doktori disszertáció, ELTE BTK]

Fazekas 1817 = Fazekas Mihály: Lúdas Matyi. Bécs, 1817.

Fazekas–Kádár–Kökényesi 2021 = Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt: A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága: Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773) I. Bp., 2021.

Forgó 2014 = Forgó András: A kései konfesszionalizáció magyarországi jellegzetességeiről. *Korall* 15. (2014) 57. 92–109.

Gárdonyi 2019 = Gárdonyi Máté: A 18. századi „egyházi társadalom” vizsgálatának lehetőségei. In: *Katolikus Egyházi Társadalom Magyarországon a 18. században*. Szerk. Forgó András – Gózszy Zoltán. Pécs, 2019. 25–34. (Pécsi Egyháztörténeti Műhely 11.)

Gózszy 2016 = *Visitatio Parochiarum Dioecesis Quinqueecclesiensis 1753–1757*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 14.) Közreadja és bevez. írta Gózszy Zoltán. Pécs, 2016.

Gózszy–Varga 2016 = *Visitatio canonica dioecesis Quinqueecclesiensis 1738–1742*. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis 5.) Közreadja és bevez. írta Gózszy Zoltán – Varga Szabolcs. Pécs, 2009.

Hajdu 1986 = Hajdu Lajos: Népiskolai szerződések Magyarországon a felvilágosult abszolutizmus időszakában (1770–1795). Somogy megye múltjából. (Levéltári évkönyv 17.) Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1986. 61–139.

Hermann 1947 = Hermann Egyed: Kurbély György veszprémi püspök (1755–1821). Veszprém, 1947. (Veszprémi egyházmegye múltjából 11.)

Kanyar 1970 = Kanyar József: Adatok Somogy megye művelődéstörténetéhez a XVIII. század második felében (1770–1789). Somogy megye múltjából. (Levéltári évkönyv 1.) Szerk. uő. Kaposvár, 1970. 55–92.

Kanyar 1980 = Kanyar József: Népiskola Somogyban a XIX. század első felében (1806–1848). Somogy megye múltjából. (Levéltári évkönyv 11.) Szerk. uő. Kaposvár, 1980. 61–139.

Kanyar 1989 = Kanyar József: Népoktatás a Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában (1770–1868). Bp., 1989.

Kelemen 2022 = Kelemen Dávid: Iskolamesterek és kántortanítók (Sopron)kövesden a 17. század első felétől a 20. század közepéig. In: *Ünnepi tanulmányok Dominkovits Péter 60. születésnapjára*. Szerk. Fiziker Róbert – Kelemen Dávid. Sopron, 2022. 255–270.

A TANULMÁNYKÖTET SZERZŐI

Dr. habil. Bertalan Péter
tudományos főmunkatárs (VERITAS Történetkutató Intézet és Levéltár),
egyetemi docens (KRE BTK), Kaposvár

Bognár Zoltán
helytörténész, Siófok

Farkas Péter
főlevéltáros, MNL Somogy Vármegyei Levéltára, Kaposvár

Kapitány Orsolya
ny. etnográfus, Kaposvár

Kanász Viktor
történész, a HUN-REN PPKE-PTE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutató-csoport,
valamint a Magyarságkutató Intézet tudományos munkatársa

Dr. habil. Kaposi Zoltán
tanszékvezető egyetemi tanár, PTE BTK, Pécs

Kiss Norbert Péter
főlevéltáros, igazgatóhelyettes, MNL Somogy Vármegyei Levéltára, Kaposvár

Kovács Dániel László
doktoranduszhallgató PTE BTK, Kaposvár

Dr. Lesz Éva
főlevéltáros, MNL Somogy Vármegyei Levéltára, Kaposvár

Nübl János
főlevéltáros, MNL Somogy Vármegyei Levéltára, Kaposvár

Récsei Balázs
főlevéltáros, MNL Somogy Vármegyei Levéltára, Kaposvár

Ára: 3000 Ft

